

Дмитро Неліна

ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ

Складність і неоднозначність економічних, соціальних та політичних перетворень, що відбуваються в Україні, нерідко призводить до критичного рівня стабільності у суспільстві. Тому особливо важливим на перехідному етапі розвитку країни є пошук ефективних засобів упередження та демократичних способів регулювання суспільних конфліктів, що, як показує світовий досвід, неможливе без становлення розвинутого громадянського суспільства, формування демократичної правової держави, наявності паритетних форм їхньої взаємодії.

Розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язаний із функціонуванням сомоорганізованих груп інтересів, які постають як його інститути. Такими інститутами, зокрема, є профспілки

та об'єднання підприємців, які діють у сфері соціально-трудових відносин. Спираючись на демократичні методи регулювання одного з найконфліктніших суспільних процесів — розподіл результатів праці, ці найчисленніші організації груп інтересів здійснюють позитивний вплив на становлення громадянського суспільства й демократизацію держави, допомагають налагодженню ефективного соціального діалогу між ними¹. Світовий досвід свідчить, що вагома роль у цьому процесі належить соціальному партнерству як мирному способу регулювання відносин між класом найманих працівників та власниками засобів виробництва.

Для України, що стала на шлях побудови демократичного режиму на засадах політичного плюралізму та ринкової економіки, важливо культивувати цивілізовані форми відносин між державою та громадянським суспільством, насамперед такими його впливовими інститутами, як підприємці-власники та наймані працівники, оптимізувати способи їхньої взаємодії між собою та з органами державної влади. Це визначає актуальність для вітчизняної політичної науки проведення політологічного дослідження світової практики інституціоналізації соціального партнерства та її порівняння із українськими реаліями в контексті становлення громадянського суспільства й еволюції форм його взаємодії з державою.

За змістом і характером досліджень проблем становлення, розвитку і функціонування соціального партнерства можна виокремити такі напрямки: 1) виявлення теоретичних засад соціального партнерства і його вихідного поняття — соціального діалогу (М.Бахтін, М.Бубер, М.Вебер, В.Давиденко, Р.Дарендорф, А.Маршалл, А.Здравомислов); 2) розробка методологічних проблем дослідження соціального партнерства (М.Баглай, Н.Гриценко, В.Кадейкін, Є.Макухін, Г.Задорожний, В.Кісельов); 3) аналіз сутності та принципів функціонування соціального партнерства (М.Баглай, Л.Гордон, Н.Гриценко, В.Жуков, Є.Клопов, Г.Осовий, С. Перегудов, В.Цвих); 4) вивчення ролі і функцій соціального партнерства як ефективного інструменту соціального управління, його місця в механізмі регулювання соціально-трудових відносин (А.Андрющенко, Л.Гордон, Н.Данакін, П.Друкер, Є.Клопов, Г.Семігін, В.Смольков, В.Сперанський, В.Хмільовський, М.Шевченко); 5) виявлення механізму функціонування соціального партнерства, визначення його моделей (В.Беленький і С. Будякова, Ф.Гайнулліна, М.Дубровський, В.Жуков, М.Лушніков, В.Можаєв,

К.Петков, А.Рапачинські, В.Сіренко, Р.Фрідмен, В.Цвих); 6) розгляд соціального партнерства як засобу регулювання соціально-трудових відносин та ринку праці (А.Андрющенко, С. Бакуменко, О.Грiшнова, І.Дубровський, А.Колот, В.Комарницький, Е.Лібанова, К.Макконелл, О.Новіков, Г.Осовий, О.Петровський, Ю.Привалов, А.Рибак, В.Руденко, В.Соболев); 7) пошук оптимальних шляхів трансформації сучасного суспільства, зміни соціальної структури, механізми стабілізації суспільства (А.Дмитрієв, Т.Заславська, О.Куценко, Т.Ляшенко, В.Скुरатівський, В.Пилипенко, О.Якуба).

Однак у політичних науках не достатньо дослідженими залишаються проблеми інституціоналізації соціального партнерства з урахуванням еволюції форм взаємовідносин громадянського суспільства та держави, що і визначило вибір теми цього дослідження. Метою статті є виявлення проблем інституціоналізації соціального партнерства в контексті взаємодії громадянського суспільства та правової держави.

З точки зору форми взаємодії громадянського суспільства із державою можна далі розвинути ідею Дж. Александера, котрий на основі корінних змін у системі суспільних відносин виділяє три історичні моделі громадянського суспільства². Так, для історично першої моделі громадянського суспільства, що виникла у країнах Західної Європи у XVII — першій половині XIX ст. характерними були плюралізм інтересів, саморегульована ринкова економіка, пріоритет прав окремої особи над правами групи чи держави, верховенство закону, протиставлення держави громадянському суспільству, панування ліберальних цінностей. Сутність взаємодії громадянського суспільства першої моделі із державою, на нашу думку, полягає у його домінуванні над державою, яке вбачається у проголошенні індивідуальної свободи абсолютною цінністю й запереченні державного втручання до справ громадянського суспільства.

Разом із настанням монополістичного етапу розвитку капіталізму відбувається перехід до другої моделі громадянського суспільства (середина XIX — друга половина XX ст.). Для цієї моделі характерною є самоорганізація робітничих мас — інституціоналізація професійних спілок та робітничих партій, їхня боротьба як з великою буржуазією, так і з державою за кращі умови існування. Монополізований капітал підкорює собі державу, перетворюючи її на інструмент реалізації своїх інтересів. Монополії витіснили

з ринку малі підприємства, які не витримували конкуренції з ними та банкрутували, зростав рівень безробіття, знецінювалася робоча сила, люмпенізувалися широкі верстви населення. Це було причиною загострення класової боротьби, що часто переростала у революційні перевороти.

Однак завдяки перегляду державою своїх функцій та впровадженню практики соціального партнерства між антагоністичними соціальними класами революційний рух пролетаріату поступово перейшов у русло конструктивного діалогу. Формується третя модель громадянського суспільства, яку можна назвати регульованим суспільством. Історично цей період починається з другої половини ХХ ст. і триває досі. Громадянське суспільство стає не лише ареною зіткнення інтересів, але і полем їхнього співробітництва. Поглиблюється взаємодія громадянського суспільства із державою, виникають нові інститути, котрі полегшують й оптимізують цю взаємодію. Саме таким інститутом громадянського суспільства постає соціальне партнерство як інструмент пошуку оптимального балансу інтересів найманих працівників, підприємців та держави.

Інституціоналізація — це процес становлення соціального інституту, котрий протікає у двох сферах: громадянського суспільства та правової держави. Соціальний інститут — це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів) за формою та функціональний механізм (сукупність суспільних відносин та соціальних норм їхнього регулювання) за змістом³. Інституціоналізація соціального партнерства у сфері компетенції правової держави — це формально-юридичне закріплення правил функціонування представницьких організацій найманих працівників і підприємців: профспілок та об'єднань роботодавців, а згодом і органів їхнього рівноправного співробітництва. У громадянському суспільстві процес інституціоналізації передбачає легітимізацію соціального партнерства, тобто визнання його існування та функціонування правомірним і доцільним більшістю населення, насамперед, основними суб'єктами соціально-трудова відносин.

Узагальнивши різні підходи до визначення соціального партнерства, можна дати його авторську дефініцію як системи інститутів і механізмів, а також відносин і зв'язків, покликаних підтримувати баланс інтересів роботодавців і найманих працівників та сприяти досягненню ними взаємоприйнятних рішень як між собою, так і з державою заради реалізації власних корпоративних

та загальносуспільних цілей⁴. Підтвердженням системного характеру соціального партнерства є такі його характеристики: ієрархічність, структурність, взаємозв'язок елементів та цілеспрямованість функціонування, що проявляється в його основному призначенні — узгоджувати суперечливі інтереси великих груп людей. Структуру системи соціального партнерства становлять чотири підсистеми: організаційно-інституціональна, регулятивна, функціональна і комунікативна. Основною щодо решти складових, так і щодо всієї системи в цілому виступає інституціональна підсистема, адже без організаційного оформлення суб'єктів соціального партнерства як рівноправних партнерів, без вироблення соціальних регулятивів їхнього функціонування неможливим є сам процес їхньої паритетної взаємодії із узгодження суперечливих інтересів.

Окрім інституціоналізації суб'єктів соціального партнерства, важливими передумовами виникнення і ефективного функціонування соціального партнерства є: 1) ринкова економіка, що є природним базисом соціального партнерства; 2) стабільність громадянського суспільства, що створює умови для самоорганізації і самосвідомості усіх його суб'єктів; 3) демократична правова соціальна держава, яка створює сприятливе середовище для цивілізованих стосунків між суб'єктами соціально-трудова відносин; 4) науково-технічна революція, досягнення якої утвердили вирішальну роль людського чинника у виробничій і невиробничій сферах; 5) залучення працівників до участі в управлінні справами підприємства, співучасть у прибутках та власності, що демократизувало економічні відносини капіталістичного суспільства та сприяло утвердженню економічної демократії; 6) теоретичне оформлення концепції соціального партнерства, яка обґрунтувала можливість і доцільність співробітництва між найманими працівниками і роботодавцями.

Україна належить до того типу країн, де процес становлення громадянського суспільства є не стільки результатом історичної еволюції суспільства, скільки спрямовуючої ролі держави. Ця особлива роль органів державної влади породжує низку проблем інституціоналізації соціального партнерства у вітчизняній практиці. Адже за радянської командно-адміністративної системи була відсутня будь-яка із означених моделей як громадянського суспільства, а модель регулювання соціально-трудова відносин являла собою жорстку адміністративно-вертикальну систему управління працею, де єдиним роботодавцем була держава-монополіст.

На основі критерію місця і ролі держави у соціальному партнерстві можна виокремити основні його моделі: двопартизм (наймані працівники, їхні спілки — роботодавці, їхні об'єднання) та трипартизм (профспілки — об'єднання роботодавців — держава)⁵. Хоча реалізовані в соціальному партнерстві інтереси його сторін не є в чистому вигляді політичними, участь держави посилює політичну складову цієї взаємодії. У об'єднань роботодавців і профспілок немає безпосередньої мети досягнення політичної влади, однак є потреба впливу на неї. Саме трипартистська модель соціального партнерства найбільшою мірою відповідає цій потребі, оскільки забезпечує найманим працівникам і підприємцям через їхні представницькі організації вплив на органи державної влади. Тому тристороння схема партнерства є найефективнішою та результативною в сучасних умовах.

Трипартизм, формалізуючи відносини найманих працівників, роботодавців і органів виконавчої влади, стримує їх можливий дестабілізуючий вплив на політичну систему, сприяє стабільності суспільства й збереженню існуючого політичного ладу. Найважливішою характеристикою сутності трипартизму є те, що держава як його суб'єкт вступає у взаємодію заради збереження влади на основі досягнення суспільно-політичної стабільності й прогресивного розвитку. Для держави трипартизм стає інструментом вироблення й реалізації основних напрямів соціальної та економічної політики, для роботодавців і працівників — інструментом впливу на владу, способом участі в політичному процесі без втрати своєї соціальної сутності, заради найкращої реалізації своїх соціальних завдань⁶. Виходячи із цього, співвідношення між соціальним партнерством і трипартизмом можна визначити як співвідношення мети й засобу її досягнення. Трипартизм є інструментальною політичною складовою соціального партнерства. Він формує постійний канал зв'язку держави із громадянським суспільством, його найбільш активними, численними й впливовими соціальними групами, дозволяє виявляти й враховувати їхні інтереси у прийнятті політичних рішень. Це дає змогу визначити трипартизм як модель соціального партнерства, що спрямована на регулювання соціально-трудова конфліктів й узгодження економічних і соціальних інтересів найманих працівників, роботодавців із загальнодержавними інтересами, що ефективно діє в умовах відносної рівності сил між працею й капіталом за регулюючої ролі держави.

Сучасний етап суспільно-політичних перетворень в Україні характеризується паралельними у часових межах процесами становлення громадянського суспільства і соціального партнерства як одного з його інститутів. Тому дослідження проблем інституціоналізації соціального партнерства у вітчизняних умовах доцільно проводити із урахуванням формування передумов становлення громадянського суспільства в Україні.

В Україні на початку 90-х років мали місце: системна криза економіки; розмита соціальна структура суспільства; профспілки, що в основному зберегли традиційну соціалістичну орієнтацію; відсутність об'єднань роботодавців; стихійні трудові конфлікти, викликані скороченням виробництва та падінням рівня життя; політична установка на максимальне використання досвіду західних демократій. Стимулом для суспільного пошуку нових форм взаємодії державної влади, профспілок і роботодавців в Україні стали гострі соціально-трудова конфлікти, які необхідно було регулювати, спрямовуючи в русло конструктивного діалогу. Для вирішення цього завдання держава намагається впровадити практику соціального партнерства і звертається до свого соціалістичного союзника — профспілок.

На сучасному етапі роль органів державної влади в Україні змінюється у зв'язку з формуванням самостійних суб'єктів соціально-трудова відносин: роботодавців і найманих працівників та їхніх представницьких організацій. Однак, умовою інституціоналізації соціального партнерства є не лише становлення організаційно оформлених сторін соціального партнерства, а й формування законодавчих основ їхнього функціонування, утворення відповідних органів їхньої партнерської взаємодії. Зважаючи на це, можна виділити такі етапи становлення інституту соціального партнерства в Україні: 1) 1993 р. — прийняття Закону України «Про колективні договори і угоди», затвердження Указом Президента України «Положення про Національну раду соціального партнерства»; 2) 1998–1999 рр. — Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», Указ Президента України «Про утворення Національної служби посередництва і примирення», Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»; 3) ситуація початку XXI ст., що включає прийняття у 2001 р. Закону України «Про організації роботодавців», підписання у 2005 р. Указу Президента України «Про розвиток соціального діалогу в Україні», введення соціально-

трудових відносин у визначені інституціональні межі та зростання економіки.

Сьогодні ситуація в Україні кардинально змінилася порівняно з початком 90-х років, коли була почата спроба директивного впровадження соціального партнерства. Відрізняється вона й від періоду другої половини 90-х років — етапу первинного формування об'єктивних передумов для становлення і розвитку соціального партнерства. Активний процес взаємодії соціальних партнерів вимагає поєднання ними у своїх діях як економічних, так і політичних засобів. Для сучасної України, як і для країн Заходу початку ХХ ст., характерною є ситуація політизації діяльності профспілок та об'єднань роботодавців. Найпоширенішою у світовій практиці політичною діяльністю профспілок та організацій роботодавців є використання ними парламентських механізмів участі у владі. В Україні ж право законодавчої ініціативи у профспілок та об'єднань роботодавців відсутнє. Тому для кожного з них залишається два шляхи: або підтримувати на парламентських виборах певну політичну силу, або створювати власну політичну партію.

Отже, головними проблемами інституціоналізації соціального партнерства в Україні є: 1) одночасність становлення громадянського суспільства та соціального партнерства; 2) виникнення інституту соціального партнерства як наслідок спроб виконавчої влади впровадити західний досвід регулювання соціально-трудо-вих відносин; 3) відсутність на перших етапах становлення системи соціального партнерства таких важливих інститутів громадянського суспільства, як приватна власність на засоби виробництва, самостійні роботодавці, вільні профспілки; 4) формування об'єднань роботодавців як спроби лобювання інтересів власного бізнесу перед державою; 5) хаотичний шлях утвердження ринкових відносин в Україні, проблеми у ринковій переорієнтації профспілок; 6) залежність умов становлення соціального партнерства від суб'єктивних факторів: політичної волі керівника держави або лідера громадського об'єднання, певної групи осіб; 7) відсутність навичок самоорганізації населення, цивілізованого відстоювання своїх інтересів, демократичної політичної культури.

Соціальне партнерство виступає одним із факторів становлення громадянського суспільства у вітчизняних умовах, а не є результатом існування останнього, як це було у західних країнах. Тому стратегічним напрямом формування соціального партнерства в сучасній Україні стало укладання тристоронніх та двосторонніх

угод різних рівнів, що дає змогу поступово впроваджувати трипартистську модель регулювання соціально-трудових відносин.

¹ Давиденко В. В. Соціальний діалог: від конфронтації до партнерства (політологічний аналіз у контексті взаємодії держави і громадянського суспільства) // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В.П. Бех. — Вип. 60. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. — С. 131–144.

² Alexander, Jeffri C. «Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations» // Real Civil societies. Ed. by Jeffrey C. Alexander. — London etc.: Sage, 1998. — P. 1–19.

³ Норт Д. Институты, институциональные изменения, и функционирование экономики. — М., 1997. — С. 17.

⁴ Цвих В. Ф., Неліпа Д. В. Система соціального партнерства: проблеми формування та функціонування // Політологічний вісник. Зб. наук. пр. — К.: ТОВ «XXI СТ.: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2003. — Вип. 13. — С. 204.

⁵ Бельський В.Х., Будякова С. Н. Социальное партнерство в России: проблемы и решения // Социально-политический журнал. — 1996. — № 5. — С. 22.

⁶ Лушникова М.В., Лушников А.М., Тарусина Н.Н. Единство частных и публичных начал в правовом регулировании трудовых, социально-обеспечительных и семейных отношений. — Ярославль, 2001. — 187 с.